

Между истината и милостта

Разговор с Милена Фучеджиева, автор на филма „Ваймар експрес“

Милена Фучеджиева е писател, сценарист и режисьор. Неотдавна по екраните излезе нейният документален филм „Ваймар експрес“, в който тематизира инициативата на министерството на пропагандата на Третия райх за създаване на Европейски писателски съюз (ЕПС), с фокус върху фигурите на три от поканените да членуват в него личности – българката Фани Попова-Мутафова, норвежеца и Нобелов лауреат Кнут Хамсун и французина Робер Бразийак. В основата на филма е изследването „Новият нацистко-фашистки ред за европейската култура“ от Бенджамин Мартин (Benjamin G. Martin. „The Nazi-Fascist New Order for European Culture“. Harvard University Press. 2016), който е и консултант на продукцията. Участват Алвхилд Двергсгал, Паамен Дойнов, Катя Зографова, Александър Кьосев, Капка Кънева, Туре Рем, Жизел Сапиро, Лейф Хамсун (внук на Кнут Хамсун) и др. За филма и историите, свързани с него, говорим с Милена Фучеджиева на 12 октомври 2023 г.

Трябва да започна с една уговорка: участвам във филма „Ваймар експрес“, но в този разговор ще се изнеса малко встрани. Нека за начало да попитам коя е най-голямата изненада след първите прожекции на филма?

Не знам дали е изненада, но много хора ме поздравяват за това, че филмът е честен. За мен е голям комплимент, защото съм се старала да бъде такъв. Другата реакция е, че най-послед се говори открито за неща, за които много хора не биха искали да се говори. Биха предпочели по-скоро да продължаваме да смятаме определени хора само за жертви, без да ни интересува цялата истина около техните биографии. Това не се изчерпва само с Фани Попова-Мутафова. Разбира се, в конкретния случай с този филм, това е тя. Никои не е говорил до този момент, поне аз не съм срещала, за отношението на Фани Попова към Дора Габе като към еврейка. По-скоро за липсата на отношение към нея, което на практика е мъчаливо одобрение на Закона за защита на нацията. Докато Багряна е защитила колежката си, без да е съвсем ясно дали са приятелки или не, защото отношенията им са били сложни. Дори съм изненадана от възторга на много хора към филма, защото като че ли в обществото ни явно има липса на директно говорене. Всеки нещо се опитва да скрие, да го каже наполовина, да не се изкаже напълно: Хайде да не ровим много, да не излезе нещо и това, мисля, ни е увредило по някакъв начин. Това накарнава и отношението към литературата и историята като цяло.

Може ли да се каже, че филмът „Ваймар експрес“ в крайна сметка е демитологизаторски? Защото в него развенчаваш митове около няколко личности...

Той е демитологизаторски единствено за Фани Попова-Мутафова. Кнут Хамсун отдавна е демитологизиран в Норвегия, а за французина Робер Бразийак да не говорим...

Той дори е демонизиран във Франция...

Е, не е преследен демонизиран, защото е бил доста неприятен антисемит...

По-скоро е осъден, убит и тотално забравен...

Като писател той не е от ранга на Хамсун и Фани Попова. Бил е много млад и не е развил таланта си, ако въобще е имал талант. Но пък Бразийак е оставил следа с първата история на киното и затова ми беше любопитна неговата история. От една страна, той пише в съавторство първата история на киното, а от друга – осъден и убит през 1945 г. като колаборационист и краен антисемит. Тогава крайнодесните във Франция страдат заради неговата смъртна присъда. Те смятат, че не може да се убива писател и т.н., но във филма Жизел Сапиро е дала отговор защо е бил убит и защо французите са били по-безапелационни дори от Народния съд в България. На мен това ми направи силно впечатление. Оказа се, че във френския съд не е било нужно да призовават свидетели, които да дават показания. Писателите са съдени единствено по това, което са писали и публикували – доста брутална практика. Как така няма да дадеш възможност на някой да каже нещо все пак положително за тях, да ги оставиш да се защитят по някакъв начин! Това беше голяма изненада за мен. А Фани Попова я демитологизираме и определено филмът се занимава с това...

Биха могли да те обвинят, че си избрала само три личности от общо 37 души основатели на прогерманския Европейски писателски съюз и че този избор до голяма степен предопределя гледната точка на филма. Ами ако беше избрала други трима?

Е, знаеш, че няма кой друг да избера от България!

Така е, но би могла да избереш например интересния случай с Джовани Папини от Италия, който е много своеобразен. Нямаше ли и други?

Да. С италианците ситуацията е по-различна. Част от тях после са минали към Съпротивата... Джовани Папини пише с презрение, дори с ирония и подигравка, за инициативата да се създаде Европейски писателски съюз.

Да кажем още, че Джовани Папини е заместник-председател на същия този Европейски писателски съюз. Но Папини все пак настоява за подчертаване на италианското културно превъзходство и много се гразни от „простите“ германци...

Точно така. Някои от французите също са гледали по този начин на съюза. Отнасяли са се с презрение към цялата работа, но все пак са участвали. Искали са да имат представителство там, защото към онзи момент е изглеждало, че Хитлер ще спечели войната. Всичко е вървяло по възходяща за Третия райх линия и затова са мислели, че трябва да се включат в такава обещаваща писателска инициатива.

Във филма ми липсва и аналогията с политиката на Сталин за стимулиране на „културния писателски туризъм“ на западни интелектуалци в Съветския съюз през 30-те години на XX век.

Разбирам. Но това е отделен филм.

Все пак върхновението на Гьобелс за създаване на Европейски писателски съюз и за „писателски екскурзии“ из Третия райх е предизвикано от този сталински опит.

В началото исках да направя този паралел, но после усетих, че това може да отмести фокуса от конкретната националсоциалистическа инициатива.

Давам си сметка, че се навлиза в друга необятна тема... Но тя е важна, понеже съществува очевидно съответствие между културните политики на двата тоталитарни режима. Макар и със значими видоизменения, моделът е един.

В предварителното ми интервю с Бенджамин Мартин той беше говорил за това. Аз исках да го включа, обаче нямаше как, защото записът не беше с добро качество. После той не поиска да го повторим в следващото интервю. За мен също е важен паралелът между СССР и Третия райх. Гьобелс е видял успеха, който са имали Съветите, канейки „на гости“ Пол Елюар и други леви френски писатели. Разбрал е, че те, връщайки се във Франция, започват да хвалят доброто отношение на СССР към литературата, впечатляват се от грижите на държавата за съветските писатели и т.н. Развеждат ги с рекламна цел, както после хората на Гьобелс развеждат други писатели из Германия.

В Съветския съюз ги развеждат, но иначе изнасят писателските си форуми в Западна Европа. Това са т.нар. „конгреси за защита на културата и на мира“. Правят ги в Испания, във Франция и другезде, но ги финансират със съветски пари и с прякото участие на съветските тайни служби.

Но целта на Москва и на Берлин е еднаква.

Говори Йозеф Гьобелс. Среща на европейски писатели във Ваймар през 1941 г. Стопкадър от филма „Ваймар експрес“

Видях колко е безмилостен филмът. Не се ли изкуши да споменеш някакво литературно алиби? Например по-ясно да подчертаеш, че Хамсун е бил националсоциалист, но все пак има значими произведения. Ето, в някои от твоите публични изяви преди показването на филма ти съветваше младите хора да прочетат романа му „Глад“. Или пък можеше да кажеш, че историческите романи на Фани Попова-Мутафова са върхновият. Особено за XX век те са силна историческа проза...

Романите на Фани Попова-Мутафова са респектиращи. Във филма съм оставила Капка Кънева да казва тези неща. Не исках аз да бъда коментатор на литература. Исках просто да кажа каква е причината да направя този филм и какъв е бил пътят ми към него. Единствено това. За мен Капка Кънева играе ролята на майка на едно дете – човек, който индиректно работи с литературата. Тя не е писател, а художник илюстратор и читател на Фани Попова-Мутафова, който много харесва книгите ѝ. Това го има във филма: аз по никакъв начин не стоя срещу нейната литература. Напротив, смятам, че сега се правят опити от някои български изследователи да кажат, че литературата ѝ е националистическа и съответно – фашистка, с което аз категорично не съм съгласна. Да, тази литература е високопатриотична, но това са исторически романи, на които целта им е да представят историята правдиво. Доколкото знам, тя е ползвала книгите и статиите на Петър Мутафчиев. Той е най-големият историк на онова време и не можем да я упрекнем. Естествено, че става дума за романизираните версии на историята. Това са жанрови книги. Те не са от ранга на „Глад“ от Хамсун, която е велика книга. За мен този роман на Хамсун няма граници, няма време. Това е литература от най-висока класа – визионерска, модерна, въпреки че е писана в края на XIX век. Създадена е от човек, който не е завършил дори средно образование, живял е в бедност. При Фани Попова-Мутафова ситуацията е по-друга. Тя е висококултурна дама, избрала жанрово писане, което и сега е доста успешно. Не познавам човек, който да не е чел нейните книги с любов и възторг и аз не искам да посягам на тези чувства, в никакъв случай. Искам просто да говорим истината. Няма нужда да сме влюбени в персоната, в „светицата Мутафова“. Е, не е светица! Светици няма. Има ли светец сред съвременните писатели?

За влюбения в словото и читател тя би могла да е светица. Като жертва на Народния съд съпричастие то към нея нараства още повече... Ще ти кажа какъв страх имах преди филма. Опасявах се да не би махащото на отношението към Фани Попова да се залюее рязко и докрай в обратната посока, т.е. да се твърди, макар и индиректно, че тя не е жертва, а „фашистка“, която си е „получила заслуженото“. Това означава, че под някаква форма може да се реабилитира Народният съд, който е антиконституционен и безчовечен, но все пак току-виж се оказал „справедлив“. Защото не е справедлив!... В едно твое интервю преди премиерата на филма ти спомена, че Мутафова „леко се е отгървала“, нещо от този род... Да, продължавам да го казвам, макар да зная, че наистина не звучи добре.

Звучи безсърдечно.

Какво значи безсърдечно? В това не влагам емоции. Тя е осъдена на 7 години затвор, но е лежала 11 месеца.

Когато инвентаризираме годините и месеците, присъдени от Народния съд, стъпваме на тънък исторически лег...

Да не говорим, че след това започват и да ѝ преиздават книгите.

Съгласен съм. На фона на съдбите на други осъдени хора нейната съдба не изглежда безнадеждна. Дори има парадокс: сред писателите (имах предвид само автори на художествена литература) тя получава най-тежката присъда от Народния съд, а лежи най-малко. Разбира се, нямам предвид условно осъдените. Тя лежи по-малко време дори от хора, осъдени на една година, които почти си я излежава.

Имало е милост към нея като към жена. Това трябва да го подчертаем, защото българският Народен съд почти не е съдил жени. Заради болестта ѝ също е имало някаква милост към нея.

Това звучи госта оптимистично и ласкаво за Народния съд... Не знаем как е било точно.

Никога няма да узнаем, но все си мисля, че повечето хора са я харесвали и не им е било лесно да я оставят да умре в затвора. Защото на тях им е било ясно, че тя вероятно е щяла да умре там. Била е с госта крехко здрава. Все пак към нея е проявена някаква минимална човешчина.

Народният съд е зло и каквото и да си написал преди това, не си заслужил такова „народно правосъдие“.

Но се оказва, че подобен съд е наказвал навсякъде в Европа. Това не е само български феномен. Тук са се престарали с убийствата.

Нека да разиграя едно смекчаващо вината обстоятелство за Фани Попова. Тя не е институционален представител на нищо и никого в Европейския писателски съюз, т.е. тя не представлява никаква институция.

Е, била е избрана за шеф на българската секция в съюза.

Да, разбира се. Но тя е избрана за такава от самия Европейски писателски съюз, а не е упълномощена от българска институция. Отива в Германия в лично качество. Вярно е, че в един момент двусмислено играе ролята, че представлява Съюза на българските писатели, което по-късно се превръща в проблем за нея, но фактически се подвизава в публичността като „свободен артист“ с националсоциалистически и прохитлеристки убеждения, идващ от страна, която е съюзник на Третия райх. Впрочем голямата доза омраза към нея от страна на българските ѝ колеги се дължи именно на това, че използва авторитета на СБП, без да има изрично пълномощия за това.

Освен това много са ѝ завиждали. Завистта, знаем, е огромен фактор в България.

Искам да кажа, че тя по никакъв начин не представлява никаква българска институция. Тя дори не е била оторизирана, да кажем, от вестник, списание или някакво друго издание. Тя не отива там като колаборационист, като предател и т.н., защото идва от съюзническа държава на Райха. Тя отива, нека така да го нарека, като един чистосърдечен националсоциалист...

Но Кааре Бьорсен – един друг норвежец, поет, също нищо не представлява, освен себе си. Много от тези писатели са си само писатели и не представляват никакви държавни институции.

Сигурно е така. Искам да подчертая само позицията на Фани Попова в българския контекст. Иначе не е случайно, че много от учредителите на Европейския писателски съюз не представляват никакви сдружения, което е показателно. Това са хора, които не се смятат за представени от тогавашните си държави, не се смятат за достатъчно обгръжени и признати. И това е още един мотив да участват в германската унициатива. Как изглежда това в норвежкия и във френския контекст при Хамсун и Бразийак?

Пиер Дрифо ла Рошел, фашист и антисемит, който е участвал в това пътуване из Германия, се самоубива, преди да започнат процесите във Франция, защото му е било ясно какво ще се случи с него. В Норвегия няма кой сред писателите, освен Кнут Хамсун, който да е толкова отявлено пронацистски настроен.

Той съсредоточава всичко върху себе си?

Да, категорично. В Норвегия кой друг не е създавал такава нацистка пропаганда, както и в България. Всъщност има и други гласове освен Фани Попова, но не и сред известните български писатели.

У нас имаме изявени националсоциалисти журналисти, но не и писатели...

Хамсун е адекватен на Фани Попова-Мутафова. Всъщност той се е радикализирал още през 30-те години. При нея според мен това става късно. Тя е на около 40 години, когато тръгва „германският влак към слабата“. Тогава Фани Попова грабва тази възможност и тича с нея, както казват американците.

Тя е готова за този момент. Точно през 1941 г. се отприщва нейното пронацистско пристрастие. Още преди това проявява симпатии към Райха, но с включването на България на страната на Трестранния пакт пропагандното ѝ писане ескалира...

Последните обаче са различни. Например в Норвегия Хамсун са го ненавиждали заради неговия

националсоциализъм. Имало е омраза към него. Такава към Мутафова не е имало. Говоря за българските читатели.

Първо, България не е била окупирана от Третия райх. И второ, след войната в Норвегия са извършили сериозна работа за преработване на своето минало. Ние тепърва се опитваме нещо да правим в тази посока и разговорът върви трудно.

Има много силна съпротива срещу този разговор. Филмът е и за това – за задълбочаване на разговора... Любопитно е, че в Норвегия историята е обратна – след войната там са хвърлили в лагери комунистите. Сега ги реабилитират, защото всъщност са участвали в съпротивата срещу фашизма. Светът е луд по някакъв начин. Те имат граница с Русия. Много от норвежците ненавиждат руснаците, защото са били окупиран и ги е страх. Те са обратното на нас, но по някакъв странен начин има неща, в които се събираме.

А не се ли изкуши да включиш във филма малко повече от т.нар. „художествени“ или „игрални“ елементи?

Не може повече от това, защото иначе е по-добре да се направи игрален филм.

Според какви правила ли не може, или ти смяташ така?

Това е мой избор. Не бица. Във филма избягвам всякаква буквализтика. Всичко в игралните сцени е по-скоро метафорично. Например в купето, когато виждаме Фани Попова да спи. Тя е със затворени очи и пред прозореца преминава „парад“ с носии – тя сънува „националната идентичност“ и мечтае за триумф на тази идентичност. След това пилят кафе, а край тях минава влак с натоварени за Бухенвалд евреи, но хората в купето не го забелязват, защото си говорят за други „важни неща“. Това са разработени сцени, както в много документални филми. Анимацията е малко по-буквална. Защото за редица факти не разполагаме с документални кадри. Например цялата история с дъба на Гьоте... Този дъб много ме впечатли. Гьоте е седял под него и е пишел. По-късно през войната дъбът се оказва на територията на концлагера Бухенвалд. Накрая го унищожават бомбардировките на съюзниците. Дърво с огромно значение. Многозначен символ.

Нямаше ли необходимост от повече цитати от прохитлеристките статии на Фани Попова-Мутафова?

Не исках да прекалявам. Аз все пак малко я пазах. Изпитвам и някакво чувство за вина, защото започнах филма със съчувствие към нея...

Да, в началото и в края на филма се извиняваш за това...

Извинявам се, защото животът ми е минал с мисълта за един страшно онеправдан човек. Това, че след затвора през комунистическия режим я следят, отново я арестуват и се опитват да я върворят в лагер, я прави отново жертва. Втория път тя вече не е жертва заради написаното от нея (защото вече е осъдена за това), а защото някаква жена я наполява, че Фани Попова уж щяла да участва в някакъв антиправителствен преврат. Агенцията на ДС пък я защитава, която е нещо като нейна приятелка. Казва, че това не е вярно, и всъщност я спасява. Има различни драматични обрати в живота на Фани Попова-Мутафова, които са много интересни, но представляват друг филм. А моят филм е върху друга конкретна тема, която излиза извън границите на България. Не исках да валам цитати от нейни публикации, защото достатъчно е „обвинена“ от фактите. Просто не съм искала тя да говори с думи от своите статии, за да не се самообвинява.

Наистина при едно по-обилно цитиране Фани Попова щеше силно да се приближи до образа на Бразийак.

Да, има страшни, ужасни неща...

Макар че при Бразийак има пряка подкрепа и дори призив за геноцид, докато при Мутафова това го няма все пак. Важно е да го подчертаем.

Оставаше и това да го има! Тогава нямаше да имам милост към нея. В този филм просто щеше да е разпъната.

Нямаме никакво документално свидетелство, оставено от Фани Попова, или дори мемоари от друг човек за нея, където тя да подлага на преценка антисемитизма си. Не, няма. Аз не знам кой да го е правил изобщо в България.

Защото повечето хора си правят равностойка в никакви ситуации през живота си. Не говоря за принудителните самокритики в ранната Народна република, а за естествен размисъл в самота...

Комунизмът имаше двойствено отношение към еврейството. Думата „ционизъм“ беше обвинение и бяхме на страната на Палестина.

Антиционизмът е другото име на антисемитизма, т.е. легалното име при комунистическия режим.

Фани Попова-Мутафова сред пътуващата писателска група в Германия. Стопкадър от филма „Ваймар експрес“

Съответно аз мисля, че на нея, да си прави такава преоценка и през ум не ѝ е минавало просто защото официалната политика е била такава. Което е много странно. Сега си даваме сметка за тези неща. Но видях в литературния музей, че Фани Попова е правила много опити да се хареса на комунистическия режим. Тези опити дълго време не са били успешни. Писала е писма, събрала е един сборник с разкази... Стана ми тъжно, защото тя не е била способна да види как изглежда отстрани. В този сборник отпреди 9 септември 1944 г., който тя предлага да се преиздаде, преобладават разкази за трудовия човек. Но например в разказа за една шивачка се описва как героинята стои пред витрината на един магазин, разглежда разкошни кожи и платове и си мечтае да отиде на бал като дама от висшето общество. Разказът е толкова „буржоазен“, че е чудно как Фани Попова не си е давала сметка за това. Абсурдно е било да бъде издаден. Да, момичето е било бедна шивачка, но мечтата ѝ е буржоазна. Тогава тя трябва да мечтае за професията на тъкачка многомащиничка, а не да ходи на бал с хубав тоалет.

След излизането от затвора Фани Попова-Мутафова наистина активно се заема да си създаде отечественофронтовска биография. Полага много усилия за това.

И това е против мита как тя не е правила такива опити. Няма такова нещо. Това е инстинкт за самосъхранение. Кой може да я обвини? Тя има син, има и внучка.

Има и мъж, Чавгар Мутафов, който е в концлагер.

Тя и семейството ѝ е трябвало да оцелеят.

Това е съдбата на жена, която се опитва да спаси семейството си. Това също е много важно. Категорично!

Когато съм правил сравнения със съдбите на други хора, осъдени от Народния съд, най-острият дисонанс е с победението на Змей Горянин. При него се проявява изключителен стоицизъм и се прилага друга стратегия. Тя е пак стратегия за оцеляване, но не чрез приобщаване и преобразяване...

Имал ли е деца?

Имал е съпруга, но не и деца. Вероятно заради това е можел да си позволи да бъде по-горд. На него също са му предлагали да си направи самокритика, за да го възстановят в Съюза на писателите. Още повече че той няма никакви „фашистки прояви“, нито прохитлеристки статии. Таксувам го за „великобългарски шовинист“. Но той отказва да си направи самокритика. В затвора пише стихотворения и епиграми. Всъщност никога не спира да пише, т.е. не се отказва от литературата – напротив. Но се отказва от официалната литературна публичност и използва алтернативни острови на публичност. Публикува под псевдоними в религиозни издания на Светия синод, прави свои самиздатски книги, трупа архив от стоици антикомунистически епиграми и т.н. Това го казвам, за да регистрирам различните стратегии на осъществяване.

Това е друга интересна история...

Още какви истории ти се ще да разкажеш с камера?

Захванаха съм се с нещо, което е още по-неприятно. Не пожелах да изляза от Втората световна война. До такава степен в момента ми е противно съвременето, че искам да си стоя в миналото. Имах две силни съвременни теми, които ми бяха интересни, но не ми се излиза от Втората световна война. Голямата идея на бъдещия ми филм е „Какво прави страхът от човека!“. Кръстила съм този проект... Хайде, ще го кажа друг път.

Разговора води ПЛАМЕН ДОЙНОВ

13